

Viure del botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic

per Josep Torró

RESUM:

Mentre als Estats Units els autors intel·lectualment més actius han invalidat el discurs ideològic formulat per Frederick J. Turner sobre la frontera nord-americana, el medievalisme europeu manté una sòlida adhesió als principis que l'inspiren quan tracta d'explicar elements determinants de la progressió espacial de la Cristiandat llatina. Aquest article tracta de mostrar, en primer lloc, que la historiografia fa servir d'antuvi una noció idealitzada de frontera que deu més a la mitologia occidental que no a una veritable anàlisi dels processos de migració camperola i colonització. En segon lloc, examina l'abast d'una forma de banditatge o filibusterisme com ho és l'almogaveria en tant que símptoma de la frustració d'expectatives entre els immigrants. L'estudi de la frontera, al capdavant, no pot ser altra cosa sinó l'estudi del botí: com s'obté, com es liquida, com es gestiona.

PARAULES CLAU:

Frontera; colonització; conquestes; migracions, edat mitjana; sistema feudal; historiografia; mites; banditatge; almogàvers; botí.

ABSTRACT:

While in the U.S.A. Frederick J. Turner's theory of the frontier lies in discredit amongst the most significant historians, European medievalists remain wedded to the traditional principles that have long inspired them, particularly in their attempts to explain the deciding factors in the spatial advance of Latin Christendom. This article seeks to show, first, that historians apply a ready-made, idealized notion of frontier which owes more to Western mythology than to any true analysis of the processes of peasant migration and colonization. Secondly, it examines the extent to which the medieval form of banditry or freebooting known in the Catalan-speaking lands as *almogaveria* is to be regarded as a symptom of frustrated expectations amongst settlers. It is argued that the study of the frontier can only be the study of booty: how it was gained, how it was distributed, how it was managed.

KEY WORDS:

Frontier; colonization; conquest; migration; Middle Ages; feudal system; medieval history; myths; banditry; *almogàvers*; booty.

I. Imatges de la frontera: l'entorn fatal i la crida al·lucinant

Més enllà dels significats banals de caire lineal, la idea historiogràfica de frontera ha estat configurada per imatges molt poderoses.¹ Podem distingir-ne dos grans grups fortament imbricats, però. En primer lloc allò que Richard Slotkin, manllewant un vers de Walt Whitman, ha anomenat «l'entorn fatal» (*the fatal environment*), una expressió del sonet dedicat a la caiguda heroica de Custer a Little Big Horn (1876) que literalment fa referència a l'encerclament mortal dels genets siux, però que també i sobretot vol suggerir una geografia semifantàstica, esbossada amb les estampes simples i efectives que obren el poema: gorjes salvatges, obscurs indis, planures solitàries, silenci. Vet aquí l'espai mític de la frontera.² «L'entorn fatal» és una altra forma de significar la combinació de solitud i salvatgia continguda al mot clau que pràcticament sosté, tot sol, l'entramat ideològic articulat per Frederick J. Turner al voltant de la frontera: *wilderness*. La frontera turneriana, bé que ho sabem, no és sinó la lluita constant contra un erm on aguaiten més que habiten races irracionals i ferotges.³ Una situació de setge com ha observat fa poc Miquel Barceló.⁴

El segon grup d'imatges que cal considerar ens evoca el reclam inapel·lable d'una terra de llibertat i d'oportunitats (allò que Turner presenta com «*the love of wilderness*»). Un lloc productor de democràcia i d'individualisme, així com de riquesa en forma de recursos il·limitats a l'abast de tothom, especialment els espais de conreu i pastura, abundants i barats. Són trets característics del vell arquetip de la terra de promissió, novament en marxa.⁵ Una terra de promissió

1. Aquest treball ha comptat amb el finançament del Ministerio de Ciencia y Tecnología.

2. R. SLOTKIN, *The Fatal Environment. The Myth of the Frontier in the Age of Industrialization, 1800-1890*, Norman, University of Oklahoma Press, 1998 [1985], 10-12. La paraula *environment* no pot traduir-se en el context del poema mantenint el doble significat que assenyala Slotkin. Utilitze «entorn» com una solució de compromís entre l'acció del verb *to environ* ('envoltar') i el sentit ambiental del substantiu. Els versos del «Death-Sonnet for Custer» als quals he al·ludit diuen això:

From far Dakota's canons,
Lands of the wild ravine, the dusky Sioux, the lonesome stretch, the silence,

...

The Indian ambushade, the craft, the fatal environment,
The Cavalry companies fighting to the last in sternest heroism.

Pot veure's W. WHITMAN, *Poesia completa. Edición bilingüe*, IV, Barcelona, Libros Río Nuevo, 1983, 290-293.

3. Vegeu de F. J. TURNER, «The Significance of the Frontier in American History» i els altres escrits reunits al clàssic *The Frontier in American History*, Nova York, H. Holt & Co., 1920 (nombroses reeds.), i al recull comentat críticament per J. M. FARAGHER, *Rereading Frederick Jackson Turner: 'the Significance of the Frontier in American History' and Other Essays*, Nova York, H. Holt & Co., 1994; la trajectòria intel·lectual i política de Turner és força interessant i pot resseguir-se a la biografia de R. A. BILLINGTON, *Frederick Jackson Turner: Historian, Scholar, Teacher*, Nova York, Oxford, 1973.

4. M. BARCELÓ, «Fer colònies i la historiografia catalana», *L'Espill* 6, 2000, 30-45: «un ordre intel·ligible dins el cor mateix de la foscor» (pàg. 32).

5. R. A. BILLINGTON, *Land of Savagery, Land of Promise. The European Image of the American Frontier*, Nova York, W.W. Norton & Co., 1981. Aquest autor ha revisat alguns aspectes de les tesis de Turner, però en comparteix les premisses fonamentals. Vegeu també F. J. TURNER, «The Significance of the Frontier...», 22-30.

ha de ser quelcom més que irresistible: ha de tenir un component d'irrealitat. En un dels seus característics excessos de llenguatge, Sánchez-Albornoz ho va anomenar reiteradament «*la llamada alucinante de la frontera*».⁶ El medievalista espanyol es referia fonamentalment a la frontera de Lleó i Castella amb al-Andalus, però més pròpiament encara podrien qualificar-se d'una tal manera les «entrades» al continent americà, especialment després que les experiències inaudites de Mèxic i el Perú donaren credibilitat a empreses extravagants com ho serien l'encalç de les riqueses fabuloses de El Dorado o les Set Ciutats de Cíbola. Així ho fa notar James F. Powers al final de la seva notable obra sobre les milícies veïnals ibèriques, quan assenyala que les empreses encoratjades per Cortés i Pizarro foren protagonitzades pels descendents dels homes que havien saquejat i capturat al-Andalus durant els segles XII i XIII. I caldria afegir que també foren una prolongació directa de les pràctiques de guerra i predació llavors desenvolupades, i que el mateix Powers ens ha descrit de forma exemplar.⁷

Es tracta, com deia al principi, d'imatges molt poderoses, però imatges al capdavant. Visions fortament arrelades a allò que se'n diu la producció cultural d'Occident, tant la pròpiament educada com la de caràcter popular. El problema, doncs, el tenim en la mesura que el poder evocador de la imatgeria substitueix el rigor analític a l'hora de dotar-se de contingut la noció de frontera que habitualment fan servir els historiadors, i que és, bàsicament, la mateixa de Turner. Comentant amb un cert posat crític l'aplicabilitat de les tesis turnerianes a l'època medieval, Robert I. Burns ha observat que «*la frontera en la història, la seva imatge a les lletres i al cinema, és un concepte umbilicalment lligat a Frederick Jackson Turner... La seva bibliografia i historiografia constitueixen, encara avui, una petita indústria*».⁸ Però és molt més que això; el mite de la frontera, amb tota la seva càrrega de sobreentesos implícits, ha fornit un dels sistemes ideològics més operatius per a la racionalització de l'ordre social als països industrialitzats d'Occident, i molt especialment als Estats Units. I sí, es tracta d'un mite, o en paraules de Slotkin, «*un conjunt de fórmules narratives que, fent ús d'una acció històrica identificable, assoleix una significativa càrrega ideològica*».⁹ Per això, malgrat que les idees de Turner siguin àmpliament reconegudes com a esbiaixades, limitades o tòpiques, *de facto* són molt pocs realment aquells qui

6. C. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *España, un enigma histórico*, Barcelona, Edhasa, 1973 [1956], II, 38-44: «*la llamada alucinante de la frontera con el moro brindando riquezas, medros, libertades... va afirmar «el hiperindividualismo hispano... su gusto por la quimera y la aventura».* També, del mateix autor, «*The Frontier and Castilian Liberties*», dins A. R. LEWIS i Th. M. MCGANN (eds.), *The New World Looks at Its History*, Austin, University of Texas Press, 1963, 27-46.

7. J. F. POWERS, *A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages, 1000-1284*, Berkeley, University of California Press, 1988, 213. La mitologia que alimentava expectatives fantasioses com la de El Dorado ha estat destacada per SLOTKIN, *The Fatal Environment...*, 39-40.

8. R. I. BURNS, «*The Significance of the Frontier in the Middle Ages*», dins R. BARTLETT i A. MACKAY (eds.), *Medieval Frontier Societies*, Oxford, 307-330, cita de la pàg. 307.

9. «*When year after year the same kinds of stories are produced and marketed by an identifiable community of producers —journalists, writers of historical romances, the movie industry— there is justification for seeing thier recurrent themes as myths, which express values and beliefs importants to the producers and their society»* (*The Fatal Environment...*, 15, 30-31 i 33).

qüestionen el fons i massa encara, com veurem, els historiadors que, més enllà de matisos, sostenen encara la vigència de les seves tesis. A penes han estat assajats exercicis de veritable crítica sistemàtica, amb l'excepció significativa d'una sèrie de treballs realitzats als mateixos EUA des dels anys cinquanta i que culminen sens dubte, en la monumental obra de Slotkin.¹⁰

La persistència del mite fronterer en l'ordenació del discurs historiogràfic s'explica molt bé per la seva coherència amb aspectes fonamentals de les teories del desenvolupament econòmic i per la seva capacitat per a emmascarar els mecanismes reals de l'expansió occidental. La frontera no sols és l'àmbit de realització possible de les aspiracions individuals del *self-made-man* dins un marc d'igualtat d'oportunitats que valida i legítima els principis del lliure mercat; també és l'expressió espacial del creixement, presentat sempre com una necessitat natural i positiva, finalitat i fatalitat de la història.¹¹ Els més destacats seguidors de Turner, com ara Webb o Billington, han contribuït a generalitzar la idea de la frontera com una reserva de recursos no assignats (*unappropriated*), l'aprofitament dels quals esdevé la principal font de riquesa de les societats dinàmiques que emprenen la colonització.¹²

Aquesta concepció té un fons innegable de veritat: ningú no dubta que, si més no des del segle XVI —de fet abans—, l'economia-món occidental opera mitjançant una acumulació de recursos i riqueses provinents de la perifèria o l'exterior; i sobretot cada vegada es fa més palès fins a quin punt l'externalització és peça clau de la reproducció del sistema.¹³ El problema aquí rau, com ha advertit Slotkin, en el fet que hom passa per alt que són les necessitats de les societats colonitzadores les que condicionen la decisió de buscar les riqueses de la frontera, determinant la classe de gent que anirà a colònies, la classe de recursos que interessin, les formes en què s'organitzarà l'explotació i el govern del territori conquerit. El caràcter no assignat dels recursos no deixa de ser una declaració unilateral basada en una legalitat que, senzillament, ignora la de les societats indígenes i fins i tot en fonamenta l'extermini. Però tot i acceptant que els recursos materials o energètics són *unappropriated natural wilderness*, el que certament

10. El llibre de H. N. SMITH, *Virgin Land: The American West as Symbol and Myth*, Nova York, Vintage Books, 1950, pot considerar-se la iniciació del corrent crític. La trilogia de R. SLOTKIN culmina amb *Gunfighter Nation: The Myth of the Frontier in Twentieth-Century America*, Norman, University of Oklahoma Press, 1998.

11. SLOTKIN, *The Fatal Environment...*, cap. 3 ('The Frontier Myth as a Theory of Development'); G. RIST, *Le développement. Histoire d'une croyance occidentale*, París, Presses de Sciences Politiques, 1996, 70 i 124-125.

12. W. P. WEBB, *The Great Frontier*, Boston, Houghton Mifflin, 1952; R. A. BILLINGTON, *America's Frontier Heritage*, Nova York, Holt, Rinehart & Winston, 1966.

13. S. AMIN, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, París, Anthropos, 1970; I. WALLERSTEIN, *The Modern World-System I*, Nova York, Academic Press, 1974; *id.*, *The Modern World-System II*, Nova York, Academic Press, 1979; A. G. FRANK, *L'accumulation mondiale*, París, Calmann-Levy, 1977. Més enllà d'aquests referents bàsics, caldria fer esment de l'obra, discutible en aspectes fonamentals però ben construïda, de J. M. BLAUT, *The Colonizer's Model of the World. Geographical Diffusionism and Eurocentric History*, Nova York-Londres, The Guilford Press, 1993. El suposat caràcter autodinàmic del sistema capitalista, assumit també per la principal recerca marxista, ha estat objecte d'una crítica implacable per part de S. LATOUCHE, *Critique de l'impérialisme*, París, Editions Anthropos, 1984 [1979].

no ho és ni ho pot ser és el producte de la força de treball aplicada a la transformació del pretès erm. I així es passa per alt, també, l'esclavatge, l'*engagement*, la mita i altres servituds, els desplaçaments de poblacions, la imposició de conreus-renda...¹⁴

Tot això, sense oblidar que els projectes vitals d'una bona part dels immigrants que s'arrisquen a fer de colons —normalment perquè és l'única alternativa d'assolir perspectives durables de supervivència— no solen tardar a veure's malmesos per processos d'endeutament i desposseïció, comptant que arriben realment a tenir drets legals sobre la terra que ocupen. El mateix Turner reconeix els efectes perniciosos que tenen sobre l'arrelament dels grangers les pràctiques especulatives al mercat de la terra, en gran mesura promogudes per la banca (*wild-cat banking*) o les *land companies*; també és ben conegut l'impacte de l'acumulació de terres per part de les companyies mineres i de ferrocarrils, així com el paper que totes aquestes arbitrarietats van tenir en la formació del banditatge i el populisme a l'Oest americà. Com la llibertat i l'individualisme, la idea de la vàlvula d'escapament (*safety valve*) també forma part del mite turnerià.¹⁵ No parlem pròpiament de disfuncions: l'acumulació i l'especulació són fenòmens més poderosos que la legalitat que tracta de moderar-los, ja que són inscrits en la lògica de funcionament del sistema.

La incapacitat de les tesis frontereres per a donar compte de la realitat social de l'Oest americà es fa palesa a l'herència inextingible de tensions i de frustracions deixada pel «front pioner». Reescriure l'experiència colonitzadora s'ha convertit en una tasca prioritària dels historiadors crítics nord-americans davant l'evidència d'uns fets persistents que invaliden el discurs de Turner.¹⁶ Aquesta consideració és necessària per a destacar un fet força paradoxal i significatiu: mentre als EUA, des de fa trenta anys almenys, la historiografia intel·lectualment més activa i reconeguda rebutja ostensiblement Turner precisament en aquell camp per al qual va formular específicament les seves idees, el medievalisme europeu manté una sòlida adhesió als principis que les inspiren quan tracta d'explicar elements determinants de la progressió espacial de la cristiandat llatina.

14. SLOTKIN, *The Fatal Environment...*, 42-47. Disposem d'una discussió bibliogràfica sobre la naturalesa dels factors que concorren en el disseny i execució de projectes colonitzadors en el segle XIX al text de J. M. FRADERA, «La experiència colonial europea del segle XIX (una aproximació al debat sobre los costes y beneficios del colonialismo europeo)», dins *Id.*, *Gobernar colonias*, Barcelona, Península, 1999, 119-47.

15. TURNER, «The Significance of the Frontier...», 32 i 38: «a gate of escape from the bondage of the past»; SLOTKIN, *The Fatal Environment...*, 38, 43-44, 127, 212-216. Podem trobar una actualització atractiva d'aquestes qüestions al recent llibre de R. V. HINE i J. M. FARAGHER, *The American West. A new interpretative history*, New Haven-Londres, Yale, 2000, 347-361. La inseguretat i el «radicalisme polític» de les grans planures de l'Oest foren qüestions enunciatades ja per Turner, però els primers intents d'explicació potser són els de W.P. WEBB, *The Great Plains*, Boston, Ginn & Co., 1959 [1931], 496-505.

16. Cal esmentar aquí dues obres importants i força representatives d'aquesta reorientació historiogràfica: P. N. LIMERICK, *The Legacy of Conquest: The Unbroken Past of the American West*, Nova York, W.W. Norton & Co., 1987; i R. WHITE, *It's Your Misfortune and None of My Own: A New History of the American West*, Norman, University of Oklahoma, 1993. Vegeu, també, HINE i FARAGHER, *The American West...*

Cal assenyalar que aquesta afinitat la trobem encara avui fins i tot en autors als qui devem alguns dels avenços conceptuals més destacables dels darrers temps. Així, Pierre Toubert, creador de la noció fonamental d'*incastellamento*, no s'ha limitat a reconèixer el que potser és mèrit indiscutible de Turner: la concepció de la frontera com a procés de formació d'una societat; també ha defès explícitament la vigència d'allò que considera «*une thèse nullement obsolète*» que a tot estirar sols admet alguns matisos. Tanmateix, la independència i la qualitat de la seva anàlisi l'ha obligat a tractar de resoldre l'oposició advertida entre els dos components bàsics que hem identificat en la configuració del mite: la frontera «*dinàmica i econòmicament expansiva*» (la terra d'oportunitats) i la frontera salvatge dominada pel desert i el bosc (*wilderness*).¹⁷

A diferència de Toubert, on aquesta reflexió circumstancial no s'integra veritablement en el conjunt de la seva obra, la influència de Turner, mai no feta explícita però, sí que sembla informar decisivament una part del llibre Robert Bartlett, *The Making of Europe* —sens dubte l'assaig més reeixit de què disposem sobre l'expansió medieval europea—, concretament els dos capítols que dedica a les migracions i colonitzacions camperoles. Aquesta qüestió ha estat discutida adequadament per Chris Wickham, qui veu aquí una assumpció acrítica de la imatge heroica del *hard frontiersman*, i fins i tot fa notar «*que potser és rellevant advertir que Bartlett estigué a Chicago mentre escrivia gran part del seu llibre, car els seus pagesos tenen una forta flaire de Frederick Jackson Turner*». Segons Wickham, el problema principal rau en les implicacions d'un discurs que connecta amb la teleologia de la superioritat cultural europea, tal i com la presenta, per exemple, Michael Mann, sostenint-la amb falsetats paleses (la pretensió que sols a Europa va emergir un camperolat independent) i tòpics recurrents (com ara «*la democratització i descentralització del poder econòmic*» com a trets associats amb l'individualisme pagès d'Occident).¹⁸

Bartlett, en efecte, no presta gaire atenció a les formes de gestió de l'espai ni a les pràctiques agràries dels pobles indígenes, per exemple les tribus esclaves, que a tot estirar apareixen com a resistents o imitadors, malgrat reconèixer que el monocultiu cerealista introduït pels alemanys no és intrínsecament superior front a les pràctiques agràries locals i que fins i tot pot fer minvar la salut de la població. Contrasten, així, les quatre pàgines dedicades a la difusió de les arades pesades pel camperolat alemany a l'Europa oriental amb les set línies que fa servir per a

17. P. TOUBERT, «Frontière et frontières: un objet historique», dins *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, Roma-Madrid, École Française de Rome-Casa de Velázquez, 1992, 9-17, esp. 11 i 14: «cette conception dialectique de la frontière, zone attractive et/ou répulsive, s'impose tout particulièrement à notre analyse dans le cas des régions d'affrontement... des grandes masses géopolitiques.»

18. R. BARTLETT, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350*, Londres, Penguin, 1993, 106-166; Ch. WICKHAM, «Making Europe», *New Left Review*, 208, 1994, 133-143; M. MANN, *The Sources of Social Power, I. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge, Cambridge, 1986, 185. Els arguments de Mann han estat contestats pel mateix WICKHAM, «Historical Materialism, Historical Sociology», *New Left Review*, 171 (1988), 63-78, i més recentment per J. M. BLAUT, *Eight Eurocentric Historians*, Nova York-Londres, The Guilford Press, 2000, 113-127.

comentar l'aprenentatge de les tècniques d'irrigació andalusines per part dels colons cristians ibèrics, una matèria que compta, per cert, amb extens i sòlid suport bibliogràfic.¹⁹ Però l'èmfasi en la superioritat i l'eficiència de les tècniques agràries i l'arada germàniques, la bondat dels artigaments i de la cerealicultura extensiva confrontada amb els espais forestals i pantanosos (novament *wilderness*) habitats pels eslaus és, com sabem, un lloc comú, una idea que no es discuteix.²⁰

El primer medievalista formalment turnerià —nord-americà també—, James W. Thompson, va tractar d'aplicar la tesi de la frontera americana a les colonitzacions alemanyes a l'est de l'Elba ja en una data primerenca, 1913.²¹ Tanmateix, no podem deixar de tenir molt en compte l'existència d'una ideologia fronterera germànica rigorosament anterior a Turner, que fins i tot sembla haver tingut certa influència en la reflexió d'aquest autor. Resulta força interessant, per això, advertir la referència que en fa als inicis del seu assaig, quan adverteix que la transformació de l'erm (*wilderness*) al Nou Món no consisteix «sols en el desenvolupament de llavors germàniques» («not simply the development of Germanic germs»), car hi haurà una especificitat nord-americana que va més enllà de la marca germànica primigènia. Sens dubte, i mentre que es distància en els aspectes més contradictoris amb l'individualisme —i per tant «menys americans»—, hi ha aquí un reconeixement molt clar de la idea del *Markgenossenschaft*, la comunitat migratòria primitiva de camperols lliures, formalitzada per Georg von Maurer i àmpliament difosa durant el darrer terç del segle XIX, fàcilment associable a valors positius i a imatges de llibertat com la de les comunitats cossagues.²² Tal i com observa Burns, el paper del medievalisme en la gènesi de les idees de Turner no pot menystenir-se.²³

19. Aquestes observacions són de WICKHAM, «Making Europes», 142; cf. BARTLETT, *The Making of Europe...*, 148-156. Sobre la darrera qüestió, n'hi ha prou amb recordar el llibre de Th. F. GLICK, *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge, Harvard University Press, 1970.

20. Les referències, sense comptar obres de caràcter general o manuals d'història econòmica medieval, són molt extenses. Per la seva accessibilitat cal esmentar el llibre de Ch. HIGOUNET, *Les Allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Âge*, París, Aubier, 1989, 29, 45, 257-291 i 365.

21. Sols conec l'obra d'aquest autor per la referència que en féu Charles J. Bishko al seu discurs de 1955 a la reunió anual de l'American Historical Association: Ch. J. BISHKO, *The Frontier in Medieval History* [en línia], Kansas University <<http://www.ku.edu/kansas/aarbms/bishko.html>> [Consulta: 21 març 2002].

22. TURNER, «The Significance of the Frontier...», 4: «any more than the first phenomenon was a case of reversion to the Germanic mark. The fact is, that here is a new product that is American.» La repercussió més important del *Markgenossenschaft* fou, indubtablement, la seva incorporació a l'anàlisi efectuat per Marx a les *Formen* i al desenvolupament que en féu Engels posteriorment, a un escrit específic sobre «la marca»: F. ENGELS, «La Marche», dins *Sur les sociétés précapitalistes. Textes choisis de Marx, Engels, Lénine*, París, Éditions Sociales, 1979, 360-374. La correspondència entre els dos autors relativa a les tesis de Maurer (1868 i 1882) ha estat recollida a K. MARX i E. HOBBSBAMM, *Formaciones económicas precapitalistas*, Barcelona, Crítica, 1979, 171-180, on també tenim el text de les *Formen* (83-145), a banda de les observacions de Hobsbawm sobre aquesta qüestió (29-30, 32-34, 38-43, 58-71 i 75-76); pot veure's, així mateix, K. MARX, *Líneas fundamentales de la crítica de la economía política (Grundrisse). Primera Mitad*, Barcelona, Crítica, 1977, 427-468. El caràcter fictici de la marca germànica i les seves implicacions han estat assenyalats per A. GUERRAU, *L'avenir d'un passé incertain. Quelle histoire du Moyen Âge au xxie siècle?*, París, Seuil, 2001, 52-53: «l'ineptie de la théorie de la Marche».

23. BURNS, «The Significance of the Frontier...», 312-313.

Més encara, malgrat la innegable originalitat de la seva visió dinàmica, l'historiador nord-americà no construeix a partir del no-res: reelabora i formalitza idees rebudes anteriors, com hem vist en el cas de la marca germànica. En realitat va molt més enllà, ja que els orígens veritables de les principals concepcions que articula es troben en els mateixos inicis del pensament occidental. La noció de *wilderness*, al capdavall, ¿no és una exacta traducció de l'eremo i la *solitudo* del vocabulari monàstic?²⁴ Podem advertir, però, altres connexions interessants. Les migracions anglosaxones a les costes britàniques, per exemple, foren interpretades posteriorment en clau de viatge a una terra promesa per part del clergat, que pretenia així assimilar-les al relat bíblic.²⁵ I el triomfalisme de les oportunitats, la recerca de fortuna, la promoció i l'enriquiment personal a la frontera no és, en rigor, cap invenció dels historiadors, sinó un tòpic de l'èpica medieval: «*quando mio Çid gañó a Valençia / y entró en la çibdad; / los que fueron de pie / çavalleros se fazen, / el oro e la plata / ¿quién vos lo podrie contar? / Todos eran ricos / quantos que allí ha.*»²⁶ Aquesta qüestió mereix, sens dubte, un tractament més detingut i sistemàtic que aquestes observacions tan superficials, però considere convenient, si més no, deixar-ne constància.

És clar que hi ha un medievalisme turnerià declarat, especialment desenvolupat als Estats Units poc després de la Segona Guerra Mundial i molt ben representat per autors com Charles J. Bishko i Archibald R. Lewis.²⁷ Però, com he intentat posar de manifest, el rerefons ideològic del discurs sobre la frontera és molt més profund i extens: no ha passat necessàriament pel filtre ordenador de l'historiador de Harvard. «L'entorn fatal» de Whitman és, fet i fet, Turner abans de Turner; i no sembla gens segur que «la crida al·lucinant» i les altres idees de Sánchez-Albornoz relatives a la frontera ibèrica, malgrat les nombroses concomitàncies, tinguen cap vinculació directa amb l'obra d'aquell.²⁸ Formalment

24. BARCELÓ, «Fer colònies...», 32.

25. N. HOWE, *Migration and Mytmbaking in Anglo-Saxon England*, Yale, 1988. Sobre la utilització de l'Antic Testament com a matriu per a la construcció de narracions migratòries, cal veure l'obra recent de P. J. GEARY, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton, Princeton UP, 2002.

26. C. SMITH (ed.), *Poema de Mio Cid*, Madrid, Cátedra, c. 74, v. 1.212-1.215.

27. Els treballs més significatius des d'aquest punt de vista serien els dos articles següents: A. R. LEWIS, «The Closing of the Medieval Frontier, 1250-1350», *Speculum*, 33, 1958, 475-483; i Ch. J. BISHKO, «The Castilian as Plainsman: The Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extremadura», dins LEWIS i MCCANN (eds.), *The New World...*, 47-69. S'hi pot incloure, també, el llibre d'A. MACKAY, *Spain in the Middle Ages. From the Frontier to Empire, 1000-1500*, Londres, Macmillan Press, 1977 (hi ha trad. castellana: *España en la Edad Media. De la frontera al Imperio, 1000-1500*, Madrid, Cátedra, 1980). Fora de l'àmbit hispànic de recerca cal destacar l'important treball de W. TEBRAKE, *Medieval Frontier. Culture and Ecology in Rijnland*, College Station, Texas, A&M UP, 1985, i la seva insistència en definir *wilderness* com els espais existents «beyond the realm of human affairs».

28. La relació de Sánchez-Albornoz amb Turner ha estat insinuada per J. A. GARCÍA DE CORTÁZAR, «De una sociedad de frontera (el valle del Duero en el siglo x) a una frontera entre sociedades (el valle del Tajo en el s. xii)», dins *Las sociedades de frontera en la España medieval*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1993, 51-68, esp. 52: «Casi como un presagio, el mismo año [del discurs de Turner a Chicago] nació Claudio Sánchez-Albornoz, quien, andando el tiempo, aplicaría al caso castellano esa idea de frontera, propiedad privada, libertad y espíritu de aventura y dinero fácil».

Burns no accepta el contingut essencial de les tesis de Turner, però utilitza sovint un tòpic molt familiar quan fa referència a l'establiment dels colons al regne de València del segle XIII: «*little more than oases in a Sabara of Muslims*», qualificant aquests com «una mar ombrívola en la qual els immigrants cristians al principi havien d'apinyar-se fent com uns illots poc freqüents».²⁹ Novament, doncs, una situació de setge, però ¿també de *wilderness*? Vet aquí un problema interessant.

Bishko ja es va plantejar la qüestió en 1955. Considerava que la noció de frontera en sentit americà (*in American usage*) havia de referir-se a «una regió marginal a l'interior de la qual una civilització avançada introdueix colons en qualitat de pobladors permanents» i que, per tant, això deixava fora de consideració, entre altres, les conquestes normandes de Sicília o Anglaterra i la «incorporació a la cristiandat medieval» de Polònia, Hongria i altres regions orientals. Tot això podia representar «conquesta i expansió política o cultural, però no colonització fronterera». L'Orient dels croats tampoc podria classificar-se, doncs, com una frontera: «*it was not a wilderness, it possessed a dense population*»; la presència d'un camperolat indígena no afavoria certament una colonització rural considerable, tot i que aquest problema —assenyala Bishko— «es va solucionar a altres fronteres mitjançant l'extermini, el desplaçament o l'assimilació».³⁰ En efecte, el desplaçament i l'extermini dels musulmans de Sicília va permetre la immigració llatina després de la conquesta normanda; colons alemanys s'obriren pas a la Gran Polònia i a Transilvània; els camperols anglosaxons foren assimilats a la cristiandat romana i sotmesos a la disciplina feudal, com altres pagesos de l'est d'Europa que tanmateix no foren assimilats. Com veiem, la posició de Bishko té contradiccions; no és tan sòlida com podria semblar. També ho podem veure en el cas de la península ibèrica: les planures semiàrides de la submeseta meridional són clarament considerades un erm domesticat amb la *novel ranching economy*, però hi ha una ambigüitat respecte a altres regions que no podrien acceptar-se com a frontera de colonització segons els termes establerts, com les valls de l'Ebre i el Guadalquivir o el regne de València, densament ocupades per xarxes de població indígena. No obstant això, hi van colons, perquè d'alguna manera s'hi troba o s'hi forma un erm. La *wilderness* no pot concebre's necessàriament com un fet donat; és també una creació i, fins i tot, una percepció.

29. BURNS, «The Significance of the Frontier...», 316: «I rejected the Turner Thesis itself but remained affected by selected elements...». Del mateix autor, R. I. BURNS, «Muslims in the Thirteenth-Century Realms of Aragon: Interaction and Reaction», dins J. M. POWELL (ed.), *Muslims under Latin Rule, 1100-1300*, Princeton, Princeton U P, 1990, 57-102, esp. 75; *ib.*, *L'Islam sota els croats*, València, Tres i Quatre, 1990, I, 55. P. GUICHARD ha discutit aquesta qüestió adequadament: vegeu *Les musulmans de Valence et la Reconquête (xie-xiie siècles)*, Damasc, IFD, 1990-91, II, 427-428, 452, 469; per la meua banda he argumentat que una imatge «inversa» d'envoltament de les àrees indígenes seria més propera a la realitat, fins i tot des dels primers anys: J. TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 1999, 107-109.

30. BISHKO, *The Frontier... Un tractament més detingut del problema de les migracions camperoles en l'expansió colonial de l'Occident medieval a J. TORRÓ, Jérusalem ou Valence: la première colonie d'Occident*, *Annales HSS*, 55-5, 2000, 983-1008.

Tornem un instant a la idea medieval de l'eremo. Michel Zimmerman ha fet notar que la documentació catalana dels segles IX-XII «alimenta regularment certes imatges o certs estereotips», senyaladament el desert i la solitud: *trahere ex eremo*, arrancar la terra al desert per a posar-la en conreu. Les descripcions de l'erm fronterer ens el mostren com un lloc perillós i terrorífic, fent servir fins i tot fórmules manllevades a l'Antic Testament: «*in loco terroris et vastae solitudinis*»; una solitud de la qual també formen part éssers estranys com ho són els pagans, renegats, fugitius, criminals i altres *pravi homines*.³¹ L'erm dels textos, doncs, no exclou pròpiament la presència humana, sempre que aquesta sigui exterior a l'ordre social de la cristiandat llatina. Tenim així la llavor d'un poderós recurs ideològic de legitimació que associa pobles bàrbars amb espais vacants o desaprofitats i que, donat el cas, pot aplicar-se fins i tot davant la presència de xarxes poblacionals força denses: els espais «verges» ho serien, també, de civilització, tant se val.³² Fet i fet, la possibilitat de negar la condició humana i el dret a l'existència a tots aquells que no reconeixen l'autoritat de l'Església constitueix una «necessitat estructural» de la lògica universalista i alhora excloent del món cristià occidental, tal i com ens ho ha mostrat Dominique Iogna-Prat a partir de l'anàlisi dels textos de Pere el Venerable.³³

L'espai rural de les regions conquerides a al-Andalus és enregistrat a la documentació escrita en forma d'inventaris més o menys estereotipats dels tipus de béns i recursos a l'abast, incloent-hi les terres ermes i poblades, i expressament els pagesos, tant els que hi ha com els que hi pugui haver en el futur. Tot açò forma part d'una tradició diplomàtica establerta per a formalitzar un domini de l'espai sense intersticis; i a falta de recomptes estadístics, resulta interessant advertir, si més no, que l'especificitat d'aquestes noves fronteres densament ocupades per alqueries i hortes, d'espais agraris sofisticadament construïts, no altera substancialment el tenor documental més enllà d'ampliar la llista dels mots que expressen els diversos àmbits possibles del domini feudal: «*cum alchariis, hortis, riguis et sicanis, cequiiis...*» Les cròniques a penes han deixat impressions visuals relatives a aquests paisatges nous, exceptuant-ne alguna rara al·lusió, com la de Jaume I el 1240 davant l'horta de Xàtiva, «la plus bella que anc havíem vista... hi havia més de dues-centes alorfes per l'horta, les pus belles que hom

31. M. ZIMMERMAN, «Le rôle de la frontière dans la formation de la Catalogne (IX-XIIe siècle)», dins *Las sociedades de frontera...*, 7-29.

32. R. SLOTKIN ha mostrat de quina manera, a l'Amèrica del Nord, els relats coetanis del procés de domesticació de la *wilderness* per part dels pioners presenten el fet de matar indis com a condició del progrés i la prosperitat: *Regeneration Through Violence: The Mythology of the American Frontier, 1600-1860*, Norman, University of Oklahoma Press, 2000 [1973].

33. D. IOGNA-PRAT, *Ordonner et exclure. Cluny et la société chrétienne face à l'hérésie, au judaïsme et à l'Islam, 1000-1150*, Paris, Aubier, 1998, 11-15, 32, 40-43 i 361-367. Cal veure, també, M. BARCELÓ, «Pròleg de color de púrpura», dins A. VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtúsa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València, Publicacions de la Universitat de València-Universitat Autònoma de Barcelona, 2001, 13-18; i del mateix autor, BARCELÓ, «Fer colònies...», 31 i 35.

pogués trobar, e les alqueries en torn de l'horta, moltes e espesses.³⁴ En rigor, però, es tracta d'espais a transformar, una vegada són desplaçats els pagesos indígenes als quals alimenten. Evidentment, els colons tracten d'aprofitar els avantatges d'unes terres de conreu ja condicionades i en producció, d'unes infraestructures hidràuliques i viàries preexistents; tanmateix la nova gestió exigeix canvis que en transmuten el funcionament i l'organització —no sempre amb èxit—, com també la substitució de conreus i la rompada de noves terres complementàries a les antigues. L'endemà mateix de la conquesta s'enceten les tasques diligents d'allargar les sèquies i estendre els regadius, de rompre vessants i planures seques, drenar les zones pal·lustres... tot just a la vora d'aquelles espesses hortes que havien arribat a impressionar Jaume I.³⁵

Al capdavant, doncs, la presència prèvia de xarxes camperoles densament articulades no exclou en absolut la necessitat d'una domesticació integral de l'espai com si es tractés d'un erm virtual. Més que un buit real, *wilderness* és la negació de lògiques d'ocupació de l'espai antagoniques a les dels colonitzadors i, per extensió, dels sistemes socials i les poblacions que corresponen a aquelles. És, també, com hem vist, el nucli conceptual de la idea de frontera que ha fet servir la historiografia i, especialment, el medievalisme. En la mesura que açò es fa palès, *wilderness* tendeix a convertir-se en una noció incòmoda per a presidir l'estudi de la frontera. Per això Burns proposa substituir la idea turneriana de la conquesta de l'erm per la de «zones de contacte intercultural», però aquesta opció tampoc evita la trampa de passar per alt l'exercici de les solucions anihiladores.³⁶

L'altre gran aspecte del parany, el pretès caràcter alliberador de la frontera, es posa en evidència amb molta facilitat. Ha estat ben advertit en el cas de l'Oest americà, que justament li havia servit de model; i la recerca recent sobre les conquestes hispàniques del segle XIII —quan l'establiment de colons adopta la forma de distribucions massives de lots homogenis— mostra prou bé que cap procés colonitzador es posa en pràctica sense acompanyar-se d'una dinàmica

34. P. GUICHARD, «Le paysage rural du Shark al-Andalus vu à travers la documentation chrétienne de l'époque de la reconquête», dins *Castrum 5. Archéologie des espaces agraires méditerranéens au Moyen Âge*, Madrid-Roma, École Française de Rome-Casa de Velázquez, 1999, 129-135. El text citat pertany al cap. 318 de la crònica, ed. F. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971. Una impressió igualment elogiosa, més genèrica, és la de Blasco de Alagón quan diu al rei que València «és la mellor terra, e la pus bella del món» (cap. 128).

35. La recerca arqueològica ha començat a aportar concreció i mesura a tots aquests fets; disposem també d'algunes publicacions de casos. Les actualitzacions més recents dels estudis sobre Mallorca i València, a H. KIRCHNER, «Arqueologia colonial: espais andalusins i pobladors catalans, 1229-1300», i J. TORRÓ, «Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (s. XIII-XIV)», papers presentats al col·loqui *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català* (Barcelona, 7-8 febrer 2002), en premsa. Vegeu, també, A. FURIÓ, «La domesticación del medio natural. Agricultura, ecología y economía en el País Valenciano en la baja Edad Media», dins J. C. RAMOS (ed.), *El medio natural en la España medieval*, Universidad de Extremadura, 2001, 57-103, sobretot 84-97.

36. BURNS, «The Significance of the Frontier...», 310. Sobre aquesta qüestió pot veure's P. BURÉSI, «Entre Occident chrétien et Orient musulman: la péninsule ibérique au Moyen Âge et son histoire», *Cahiers d'Histoire. Revue d'histoire critique*, 65, 1996, 103-116, sobretot 108-110.

extremadament ràpida de concentració de recursos, i molt especialment de terres, resolta en la formació quasi immediata d'oligarquies dominants enriquides juntament amb un grau variable, però sempre considerable, d'empobriment i desposseïció pagesa, fins a tal punt que es fa inevitable demanar-se si realment ha existit, per un sol instant, allò que s'entén com a «societat de frontera».³⁷ Açò, és clar, no deixa de produir perplexitat a aquells qui, d'alguna manera, participen de la idea que els ressorts de poder que regeixen a les regions d'origen no operen igualment a les de colonització. Manuel González Jiménez ho soluciona així: «*Y es que la gran tragedia de Andalucía fue que en ella no se implantó un feudalismo pleno y sí, en cambio, un sistema tan moderno y tan fuera de época que estaba por ello mismo condenado a convertirse en poco tiempo en una simple caricatura de sí mismo.*»³⁸

És clar que la frontera atrau pagesos. També ho és que alguns, en proporcions variables segons els llocs, aconsegueixen constituir unitats domèstiques més o menys estables sobre terres pròpies. Una altra cosa és convertir aquestes eventualitats en clau de volta de la caracterització de la frontera. La qüestió és si veritablement l'accés a la terra és resultat d'una distribució equitativa, o en quina mesura el repartiment de terres conquerides entre els colons compta en la configuració de la nova pagesia. A la vall del Guadalquivir, la desaparició dels petits i mitjans heretaments de conquesta és gairebé absoluta entre 1240 i 1300; les terres es venen per endeutament o incapacitat de posar-les en explotació i passen a engrandir els ja grans patrimonis de la noblesa.³⁹ Al regne de València la concentració de la terra no té unes conseqüències tan acusades, però comença també de forma immediata i es reflecteix alhora en una mobilitat extraordinària i endèmica del camperolat, de manera que sols una part minoritària arrela a les heretats assignades per repartiment;⁴⁰ uns quants, fins i tot, s'enriqueixen, participant precisament de l'acumulació que menarà a la desposseïció dels altres. L'accés a la terra a través del mercat pot jugar, sens dubte, un paper important de recomposició o ajustament dels patrimonis camperols més enllà de les rigideses geomètriques dels repartiments, però sobretot és un vehicle d'acumulació (i paral·lelament de desposseïció) perfectament advertible en termes quantitius. Aquesta situació explica que els camperols s'hagin de posar novament en marxa.

37. Th. F. GLICK, *From Muslim fortress to Christian castle. Social and cultural change in medieval Spain*, Manchester, Manchester University Press, 1995, 127-166. Per a un major detall, vegeu R. SOTO, «Repartiment i 'repartiments': l'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII», dins *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los repartimientos bajomedievales*, Barcelona, CSIC, 1990, 1-51; A. VIRGILI, «Ad detrimentum Yspanie...», 73-102; i J. TORRÓ, *El naixement d'una colònia...*, 1128-138..

38. M. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, «Repartimientos andaluces del siglo XIII. Perspectiva de conjunto y problemas», dins *De Al-Andalus a la sociedad feudal...*, 95-117, sobretot 117.

39. M. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, «La gran propiedad en la Andalucía del siglo XIII», *En la España Medieval* 3, 1980, 143-153.

40. E. GUINOT, *Els fundadors del regne de València*, València, Tres i Quatre, 1999, I, 82-90. Vegeu, per a una anàlisi concreta, J. TORRÓ, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València, Diputació, 1992, 195-241.

Al capdavant, la migració pagesa ens parla del «fracàs» de les fronteres precedents: una societat de camperols errants.⁴¹

El recurs que historiogràficament es fa servir sovint consisteix a presentar l'emigració com un rept individual. En principi, hi ha igualtat d'oportunitats. Uns colons tindran èxit, uns altres, probablement més maldestres o apàtics, no; la frontera esdevé justificació de l'ordre social. Però, ¿succeeix així realment? Tractaré ara de discutir breument la qüestió a partir d'una sèrie de consideracions sobre les característiques de la violència no institucionalitzada als fronts de l'expansió feudal ibèrica.

II. L'escuma de l'ona: el cas dels almogàvers

Els processos colonitzadors, com acabe d'apuntar, tenen una sèrie d'efectes formalment no prevists en allò que pertoca a l'estabilització social dels immigrants. Com és clar, això encaixa malament en la concepció valoritzadora de la frontera. Així, Turner tracta de desactivar el caràcter simptomàtic de la violència no institucionalitzada, desentenent-se dels seus protagonistes —criminals de tota classe— com una excrescència social inevitable però no significativa, «el rastre d'escuma que les ones de la civilització en marxa porten al darrere».⁴² Potser seria hora de donar a aquestes «escumes» l'atenció especial que mereixen.

Voldria, sobretot, proposar la revisió d'un problema que considere que no ha estat adequadament resolt, com és el de l'origen i el sentit de les bandes d'almogàvers a les fronteres ibèriques del segle XII. Indubtablement tenim aquí una altra mitologia de grans dimensions que ha permès alimentar d'heroisme i gestes bèl·liques tòpics racials i nacionals de tota mena, a través de tradicions historiogràfiques i literàries, de la divulgació i la plàstica.⁴³ Els primers intents de replantejar la qüestió en altres termes són recents i no exempts de limitacions.⁴⁴

41. El caràcter dinàmic de la frontera es fonamenta, precisament, en la seva propensió a generar noves migracions, tal i com assenyala TURNER («The significance of the frontier...», 20-22), però evidentment aquest autor evita relacionar-ho amb un fracàs generalitzat d'expectatives i ho atribueix, prou de passada, a factors com l'esgotament dels sòls per conreu excessiu, el creixement de les famílies... o la persistència de l'amor a l'aventura i la llibertat que hom troba a la *wilderness*.

42. «The gambler and desperado, the regulators of the Carolinas and the vigilantes of California, are types of that line of scum that the waves of advancing civilization bore before them...» (TURNER, «The Significance of the Frontier...», 32-33, n. 49). El *vigilantism*, on també pot incloure's el moviment de les bandes de *regulators*, és especialment interessant perquè les seves víctimes principals són els cossos socials segregats i dominats, la mà d'obra dels poderosos —indis, negres o xinesos—, i es presenta de vegades amb aspecte de rebel·lió fronterera: vegeu SLOTKIN, *The Fatal Environment...*, 125, 135-137, 267-270, 464; i també HINE i FARAGHER, *The American West...*, 92-93, 267-268, 390-391.

43. Fins i tot el trobem com a referent mític a la pel·lícula del general Franco (*Raza*, 1941). Encara actualment el tema dels almogàvers és força usat com a eina simbòlica a la propaganda impresa i a les pàgines *web* d'alguns col·lectius de l'extrema dreta.

44. Cal tenir en compte que la síntesi més acabada de la visió tradicional del problema és la de F. SOLDEVILA, *Els almogàvers*, Barcelona, Barcino, 1952.

Elena Lourie ha destacat l'escassa atenció que ha merescut per als historiadors l'almogàver fora dels escenaris heroics, quan torna a casa, a les seves muntanyes. Es tractaria —diu— de grups de bandolers reunits i organitzats de forma molt semblant als «bandits socials» tipificats per Eric J. Hobsbawm, i particularment els descrits per als Balcans del segle XIX: «útils durant la guerra, però perillosos en temps de pau, temeraris pagesos proscrits, reclutats d'entre els més joves i aventurers».⁴⁵ De manera semblant, Salustiano Moreta ja havia suggerit abans una lectura de les referències dels textos medievals sobre els golfins —un fenomen semblant a l'almogaveria— que operaven a les muntanyes entre la Manxa i Andalusia d'acord amb la mateixa caracterització del «bandit social», fent-ne notar certs indicis d'encobriment i de falta de col·laboració per part de la pagesia local amb les quadrilles que anaven a encaçar-los, tot i reconeixent que el temor a les represàlies hi podia haver estat un factor decisiu.⁴⁶

L'excel·lent estudi de James F. Powers sobre les milícies veïnals ibèriques ha obert, això no obstant, una perspectiva més fonamentada i ha inspirat la nova interpretació de Ramon Martí, que rebutja la imatge forestal i bandolera de l'almogàver, identificant-lo senzillament com a membre de les esmentades milícies.⁴⁷ Sens dubte l'origen de l'almogaveria ha de relacionar-se amb la incorporació de la pagesia —dels grups socials que no formen part de la classe pròpiament guerrera—, a les operacions militars contra al-Andalus mitjançant el seu enquadrament dins les milícies veïnals. La participació d'aquest tipus de tropa en la guerra i en la distribució dels beneficis comença a manifestar-se, gairebé alhora a Castella i a l'Aragó, durant el segon quart del segle XII, i a finals de la mateixa centúria ha assolit unes magnituds extraordinàries, reflectides a les sofisticades ordenacions que reglamentaran l'exercici i gestió del saqueig, particularment als furs que formen part de l'anomenada «família» de Conca-Terol. Les regulacions locals posen també en evidència que cap al 1195 l'activitat militar dels homes de les viles ja no es limita a l'acompliment del servei que deuen al rei com a vassalls seus —*fonsado, exercitus*— dins una host, sinó també a empreses autònomes destinades a l'obtenció de botí per compte propi en el marc de la institució veïnal.⁴⁸

L'execució d'aquestes incursions independents, és clar, no deixa rastre a la documentació produïda per les corts reials i l'Església, però tenim notícia d'algunes expedicions de cert ressò, com la realitzada el 1213 pels veïns de Talavera a

45. E. LOURIE, «Anatomy of Ambivalence: Muslims under the Crown of Aragon in the Late Thirteenth Century», dins *id.*, *Crusade and Colonisation. Muslim, Christians and Jews in Medieval Aragon*, Aldershot, Variorum, 1990, VII: 1-77, especialment 19-20). L'obra d'E. J. HOBSBAWM (*Bandits*, 1969) acaba de ser objecte d'una nova edició acuradament revisada i actualitzada per part de l'autor: *Bandidos*, Barcelona, Crítica, 2001.

46. S. MORETA, *Malhechores-feudales. Violencia, antagonismos y alianzas de clases en Castilla, siglos XIII-XIV*, Madrid, Cátedra, 1978, 26-34. La falta de col·laboració local no implica un suport als golfins, segons C. MELA i J. M. SÁNCHEZ, «Para el estudio del bandidismo medieval. Golfines y seguridad en los montes», dins *I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha*, vol. V (*Musulmanes y cristianos: la implantación del feudalismo*), Toledo, Junta de Comunidades, 1988, 197-203.

47. R. MARTÍ, «Els almogàvers no van caure d'una figuera», *L'Avenc*, 150, 1991, 22-25.

48. POWERS, *A Society Organized...*, 26-27, 40-41, 49-50.

la vall del Guadalquivir, que acabà en desfeta. El 1211 les milícies de Madrid, Guadalajara, Huete, Conca i Uclés corregueren la zona de Xàtiva; i el 1225 les de Conca, Huete, Moya i Alarcón es dirigiren contra València i Múrcia, massacrant els andalusins a l'encontre de 'Afs (probablement Asp). La captura d'Ares en 1233 fou iniciativa dels peons de Terol, als quals Jaume I va reclamar seguidament els seus serveis per fer-li costat a Morella, previ deslliurament dels sarrons que probablement utilitzaven per a transportar el botí moble.⁴⁹

Powers no ignora la diferència fonamental de les accions que emprenen les milícies en qualitat de *free-booting warriors* de les que deuen com a servei a l'autoritat feudal i que, sens dubte, resulten decisives en les grans conquestes peninsulars del segon quart del segle XIII. Fa notar, per exemple, que la capacitat per a l'acció independent constitueix una diferència clau respecte a les milícies comunals de França o Itàlia. Tanmateix, i segurament a causa de les mancances documentals, no en fa una anàlisi específica. Les expedicions integrades en la host tenen sovint com a objectiu l'establiment de setges que requereixen temps i esforç, no garanteixen botí i semblen resultar força menys atractives; les tropes veïnals marxen quan acaba el termini d'obligació sense esperar un eventual repartiment de les preses, com es veu bé als abandons del setge d'Úbeda (1233).⁵⁰

El període que va de finals del segle XII a mitjan segle XIII pot considerar-se l'era del saqueig organitzat, ben emmarcada entre la confecció dels furs de Terol-Conca i els ordenaments legals del regnat d'Alfons X, tendents a unificar regulacions i restringir l'autonomia local, tot i que la minva d'oportunitats d'obtenir botí després de les conquestes ja contribuiria a inhibir l'iniciativa militar local. En aquesta època el botí —ramat i captius sobretot— ocupa un lloc central i institucionalitzat en la vida diària de les viles de la frontera ibèrica, especialment a les regions ramaderes del centre peninsular, i no tant a les bandes costaneres de Portugal i Catalunya.⁵¹ Tot açò canvia durant una etapa que podríem situar, aproximadament, entre la caiguda de Sevilla (1248) i l'inici de les empreses mediterrànies del rei Pere d'Aragó (1282): és l'època del «tancament de la frontera» peninsular, del final del saqueig organitzat i, també, de l'esclat d'allò que anomenarem saqueig no institucionalitzat. De forma encertada, Powers ha establert aquí el context de la proliferació de l'almogaveria: «la finalització gradual

49. *Ibid.*, 52, 55, 58-59; sobre el fet de 'Afs vegeu GUICHARD, *Les musulmans de Valence...*, I, 138; la presa d'Ares apareix als caps. 132-133 del *Llibre dels feits* (F. SOLDEVILA, *Les quatre... grans cròniques*): «manats alforrar los peons de Terol e de les aldees, e que us siguen tant com poden, a que lleixen tots los serrons».

50. POWERS, *A Society Organized...*, 59-60, 117, 207-208. «The municipal armies may have participated in the procedures of the long siege when they combined with a large royal *bueste*, but in their own campaigns sudden investment and surprise penetration enjoyed more favor. The sources do not suggest that the towns had the capability of conducting a long siege» (p. 156).

51. POWERS, *A Society Organized...*, 71-76, 89-90, 184-187. L'organització de les incursions destinades a «ganar algo contra tierra de moros» ha estat comentada per F. GARCÍA FITZ, *Castilla y León frente al Islam. Estrategias de expansión y tácticas militares (siglos XI-XIII)*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1998, 127-135; sobre la importància de les activitats de saqueig del consell de Terol, vegeu A. J. GARGALLO MOYA, *El Concejo de Teruel en la Edad Media (1177-1327)*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1996, II, 357-366. Aquest autor ja utilitza l'expressió «saqueig organitzat».

del contacte peninsular d'Aragó amb al-Andalus en el segle XIII amb quasi tota seguretat va reorientar els milicians famolencs de botí (*booty-hungry militiamen*) cap a un grup conegut com els almogàvers, especialitzat en la guerra i en la lluita fronterera a l'Aragó i a Castella. Afegeix, però, que els orígens del grup són obscurs.⁵²

Contràriament a Lourie, per a qui és evident que els almogàvers eren grups de mascles sense lligams familiars, de filibusters (*freebooters*) que no formaven «comunitats regulars», R. Martí no ha establert cap distinció entre els almogàvers i els peons de les milícies, llevant expressament tota validesa a les indicacions de Desclot sobre les formes de vida dels almogàvers («són unes gents qui no viuen sinó d'armes, e no estan en ciutats ne viles, sinó en muntanyes e en boscs») perquè donen una «imatge d'assilvestrament» i semblen entrar en contradicció amb algunes notícies documentals que els relacionen amb viles concretes.⁵³

La crònica de Jaume I conté el que sembla ser la primera referència expressa a una acció dels almogàvers, l'any 1230. Es tracta de la cavalcada de Pero Maça contra els andalusins refugiats a les coves de la Serra de Tramuntana de Mallorca, en la qual hi participen cavallers, homes de la host i almogàvers. Els trobem novament el 1237 a l'establiment del setge de València: en són 150, juntament amb els cavallers «de llinatge» de la mainada reial (uns 130 o 140), i 3.000 «hòmens de peu»; d'acord amb alguns d'aquests peons, els almogàvers ocupen confiadament l'alqueria de Russafa i quasi s'hi veuen sorpresos per un atac musulmà. Després de caure la ciutat, el 1239, mentre el rei està a Montpeller, Guillem d'Aguiló, amb altres cavallers «e ab peons e ab almogàvers», organitza saquejos contra els andalusins de les alqueries de l'horta, els quals protesten al rei per «aquell mal e aquella roberia». Apareixen més tard hostilitzant Villena amb els frares de l'orde de Calatrava (1240), a la cavalcada de Rodrigo de Liçana desbaratada pels genets del *qâ'id* de Xàtiva (1243) i, també, al setge d'aquesta ciutat (1244). A Castella, la *Primera Crònica General* ens informa d'una cavalcada prèvia a la conquesta de Còrdova, el 1236, destinada a fer captius, en la qual hi participen els «cristianos que avie en la frontera: caballeros fijos dalgo et adaliles et almogávares a cavallo et de pie». Durant el setge de Sevilla (1248) *almogávares cristianos* de la host de Ferran III actuen pel seu compte «por do entendien que de los moros podrien ganar algo» i sofreixen una desfeta. Tornant, finalment, al *Llibre dels feits*, el 1265, quan Jaume I estava a Oriola, dos almogàvers castellans de Lorca l'haurien avisat sobre la rècua d'aprovisionament granadina que anava a Múrcia, i un d'ells, no sense impertinència, li demanaria recompensa (*albxera*) a canvi de la informació aportada.⁵⁴

52. POWERS, *A Society Organized...*, 88-89 i 210.

53. LOURIE, «Anatomy of Ambivalence...», 11 i 19; MARTÍ, «Els almogàvers...», 24; Desclot, cap. 79 (ed. M. COLL i ALENTORN, *Bernat Desclot. Crònica*, Barcelona, Barcino, 1949).

54. *Llibre dels feits*, caps. 103, 255, 257, 295, 306, 333, 339, 423 i 426 (SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques...*); *Primera Crònica General*, caps. 1.046 i 1.105 (ed. R. MENÉNDEZ PIDAL, Madrid, 1906).

D'aquest recull de referències primerenques advertim clarament que, a diferència del que opina R. Martí, els almogàvers són un grup ben diferenciat dels peons i que actuen de forma autònoma, al marge de l'enquadrament de les milícies urbanes. En segon lloc, caldria assenyalar que no són estrictament la infanteria que, més tard, ens descriurà Desclot, atès que van indistintament a cavall o a peu. En tercer, que no són molts (al setge de València sols 150 enfront dels 3.000 peons de les viles) i que operen en contingents poc nombrosos, per la qual cosa ho fan sovint en col·laboració amb altres grups eventualment aliats (per exemple amb els frares de Calatrava a Villena); una prova de la seva feblesa numèrica podria ser la freqüència evident de les fallides. Finalment, i molt important, no dubten a estendre les activitats de saqueig contra les aljames musulmanes sotmeses i protegides pel rei, convertint-se així legalment en malfactors o bandits; al capdavant no semblen sentir-se gaire obligats davant l'autoritat reial.

Ni Jaume I ni la crònica castellana mostren cap estima ni reconeixement especial envers aquests homes. Fins i tot, el *Llibre dels feits* pareix que oculta el paper que juguen —sempre pel seu compte— a la guerra de Múrcia i a la posterior revolta dels musulmans valencians. Sí que esmenta, però, l'avalot de Miquel Peris contra els prohoms de València a finals del 1275 i els barreigs d'aljames que aquest personatge dirigeix «ab gran companya de peons», veritable preludi de la sublevació andalusina esclatada uns mesos després. Tots aquests peons barrejadors no actuen ara, tanmateix, en el marc de la disciplina veïnal i, segons sembla, molts d'ells fugen davant l'arribada del rei. La crònica reial no els considera formalment com a tals, però sens dubte han de relacionar-se amb els contingents almogàvers que, segons Desclot, es concentraren a la frontera meridional del regne i començaren a saquejar aljames i a prendre captius musulmans, provocant així la revolta.⁵⁵

El creixement dels grups predadors autònoms, al marge tant de l'aixopluc que representa la mobilització reglamentada dels homes de les viles com de la legalitat destinada a protegir la pagesia indígena sotmesa («sarraïns paliers»), ha de tenir, necessàriament, una relació directa amb la proliferació de contingents especialitzats identificables amb l'almogaveria; un fenomen que a partir de les discretes magnituds paleses a les referències de les cròniques entre 1230 i 1248, ha assolit cap al 1280 les dimensions espectaculars de les quals Desclot dona testimoni. Possiblement l'origen d'aquesta proliferació al regne de València té a veure amb l'inici de la guerra contra al-Azraq el 1248, que fou guanyada amb el concurs decisiu de quadrilles autònomes, sense participació orgànica de milícies veïnals —a diferència de la host del setge de València deu anys abans—, recompensades amb heretaments massius que tingueren com a objecte establir una colonització de pagesos-soldats. El mateix rei fa notar a la seva crònica que

55. *Llibre dels feits*, cap. 554; Desclot, cap. 67. Cal veure R. I. BURNS, «So-cial Riots on the Christian-Moslem Frontier (Thirteenth-Century Valencia)», *American Historical Review*, LXVI, 1961, 378-400 (hi ha una trad. catalana a íd., *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, 269-300).

«no ens cal cridar host ne cavalcada, més haurem que si faiem cridar host ne cavalcada». La perspectiva de botí serà més eficaç que el requeriment del servei degut, sens dubte perquè les milícies estan dirigides i en bona part compostes per homes ben establerts. L'empresa interessa, sobretot, a aquells que no han assolit un grau satisfactori d'acomodament patrimonial i estan disposats encara a arriscar-se en un moment en què les oportunitats dels grans botins ja han passat. Les donacions reflectides al volum segon del *Repartiment* posen bé de manifest l'absència d'enquadrament institucionalitzat dels grups de combatents, reunits més aviat per vincle de societat (*sociis*) i de lleialtat a un cap.⁵⁶

Sembla prou clar que la proximitat entre la guerra d'al-Azraq (fins el 1258), la sublevació de Múrcia (1264-1266) i la revolta de 1276 va permetre el sosteniment dels grups de saquejadors autònoms que Desclot identifica com a almogàvers. Però el fet fonamental que explica les particulars dimensions del fenomen almogàver al regne de València és el de la permanència interior de bosses de camperolat indígena que podien ser objecte de barreig i oferien encara un botí fona-mentalment humà: captius per al mercat d'esclaus. La guerra dels Sarràins de 1276-1277, que encara no ha estat degudament estudiada, fou més que res un període de desenfrenada cacera humana. Hi participaren grups de peons vilatans i almogàvers, però la diferenciació entre els dos col·lectius es fa borrosa a la documentació, probablement perquè llavors també ho era en la realitat. Ni uns ni altres distingien tampoc, necessàriament, a l'hora de les captures, entre els andalusins formalment rebels i els sotmesos. Actuant així soscavaven els interessos del rei i dels senyors de pagesos musulmans, la qual cosa va acabar per convertir-los en objecte d'una rigorosa persecució després de finalitzar la guerra el 1277.⁵⁷

És aquest l'instant, cap al 1280, en què les paraules precises de Bernat Desclot ens fixen la imatge de l'almogàver. Gents que «entren dins la terra dels sarràins una jornada o dues, enlladrint e apresent», capturant persones. Gents que no són sabaters ni teixidors ni coneixen cap ofici —com li dirà un d'ells al rei Pere—, «qui no viuen sinó d'armes, e no estan en ciutats ne viles, sinó en muntanyes e en boscs», acostumades a patir grans privacions i a portar una forma de vida particular que es reflecteix en el seu equipament i en la seva indumentària. No es vesteixen ni s'armen com els combatents de les viles. Sols porten una camisa molt curta, a l'estiu i a l'hivern, calces estretes de cuir, bon calçat i capell del mateix material, «tot trepat»; les armes —el «bon coltell» i els dards— són pròpies de caçadors, com també ho sembla el sarró de cuir que porten a l'esquena. La barba crescuda i els cabells llargs completen un aspecte incontestablement estrafolari que provoca la perplexitat de Carles d'Anjou i l'escàndol dels sicilians quan els veuen per primera vegada: «què gent és aquesta que van nuus e

56. J. TORRÓ, *El naixement d'una colònia...*, 100-101; *Llibre dels fets*, cap. 365.

57. Desclot, caps. 65 i 67. Una primera aproximació als barreigs de 1276, a BURNS, «Social Riots...», 384-395. La identitat entre els almogàvers i els malfactors perseguits a partir de 1277 es posa de manifest, per exemple, quan en 1280 s'imposa una multa a tot aquell que hagi ocultat o acollit almogàvers a la ciutat de València: vegeu LOURIE, «Anatomy of Ambivalence...», 19, n. 62.

despullats, que no vesten mas un cassot e no porten darga ne escut? Han merescut el rebuig de la iconografia medieval que no els ha dedicat una sola representació, però tampoc hi ha cap dubte que els almogàvers es complauen d'aquest aspecte en tant que senyal d'identitat i motiu d'orgull, d'una manera semblant a la indicada per Hobsbawm respecte a certes formes de bandolerisme social (gautxos, haïduks) que fan servir vestidures extravagants com a signes de duresa.⁵⁸

Les tècniques de combat desplegades a la guerra contra els angevins, segons Desclot, es fonamenten en la utilització d'armes de git —dards i fones— amb les quals derriben els cavallers que després rematen amb el coltell. Les descripcions més tardanes de Muntaner no indiquen cap canvi significatiu de tals procediments durant les campanyes a l'Anatòlia i Grècia de 1303-1311. Per a R. Martí es tracta de «mètodes propis de pastors» i de lladres de ramat, però el llançament del dard més aviat indica una relació amb la caça major de cérvols, senglars i óssos.⁵⁹ Sabem que les expedicions de saqueig de les milícies veïnals ibèriques solien avituallar-se en marxa, i que els dards, les ascones i altres llances de git d'origen venatori eren armes corrents reconegudes, per exemple, als furs de la «família» de Conca; sabem també que aquestes columnes anaven precedides per una avantguarda que coneixia el terreny i rebia la denominació d'*algara*.⁶⁰ Els almogàvers, doncs, formarien inicialment un petit cos especialitzat, dintre les milícies, precisament amb la responsabilitat de sostenir l'avantguarda o *algara* com indica el seu nom; ells serien els més familiaritzats amb les rutes pel fet de viure normalment als llindars boscosos i muntanyencs, on practicarien la cacera de forma regular; i probablement s'encarregarien també d'abatre peces per a l'avituallament de les expedicions.⁶¹ Aquesta especialització atorgaria una destacable autonomia als grups que començaren a conèixer-se com a almogàvers,

58. Desclot, caps. 79, 102 i 103; Ramon Muntaner, *Crònica*, cap. 64 (Soldevila, *Les quatre grans cròniques...*). HOBSBAWM, *Bandidos*, 52. L'exhibició de crueltat gratuïta a les accions dels golfins castellans tindria un sentit intimidatori semblant: MELA i SÁNCHEZ, «Para el estudio del banditismo...»

59. MARTÍ, «Els almogàvers...», 24. No obstant això, aquest autor ha argumentat correctament, al meu parer, que malgrat l'ascendència etimològica àrab del nom (*al-mugâwir*) «l'almogaveria feudal no pot ser un calc precís de l'original andalusí»; hi ha una adopció de vocabulari heretat de l'època de les grans incursions (*al-gara/s*) califals i amirites, però no tant d'una pràctica regular d'incursions organitzades per gent de les marques o voluntaris del *jibâd*; tampoc hi hauria una continuïtat d'aquelles amb els «almogàvers moros» de Granada dels segles xiv i xv (p. 23). L'almogaveria andalusina és, sens dubte, un producte social diferent, però encara estem lluny de conèixer-lo com cal.

60. POWERS, *A Society Organized...*, 130-131, 151, 153, 157. Sobre dards, ascones, coltells i altres armes venatòries, cal veure G. DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, «Dagues et armes de chasse en Provence médiévale d'après les données archéologiques», dins *La chasse au Moyen Âge*, Niça, Universitè de Nice, 133-147; J. A. CHURRICA i L. G. VALDÉS, «Hallazgo de útiles venatorios de época medieval en Puentevedey (Burgos)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1, 1980, 255-264; A. BRUHN, *Arms & Armour in Spain, II. A Short Survey. From the End of the 12th Century to the Beginnings of the 15th Century*, Madrid, CSIC, 1982, 86 i 208.

61. Sobre la relació entre bosc i frontera pot veure's V. CLÉMENT, «La frontera y el bosque en el Medievo: nuevos planteamientos para una problemática antigua», dins *Actas del Congreso la frontera oriental nazarí como sujeto histórico (s. XIII-XVI)*, Almeria, IEA, 1997, 325-333; *ib.*, «Frontière, reconquête et mutation des paysages végétaux entre Duero et Système Central du XIe au milieu du XIIe siècle», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXIX-1, 1993, 87-126.

permetent-los de vegades actuar per compte propi en saquejos de petit abast complementats amb l'activitat cinegètica, necessària per a sobreviure al bosc i la muntanya, i més encara quan les oportunitats de saqueig minvaven.

Desclot afirma que entre els almogàvers n'hi ha uns als quals anomena serrans, probablement una referència genèrica a habitants de zones de muntanya, més aviat del regne de Castella (car també fa esment específic de catalans i aragonesos) probablement de l'àmbit del Sistema Ibèric. En aquesta zona, que s'estenia a les serres de Terol i penetrava a la banda nord-occidental del regne de València, s'ha documentat per als segles XIII i XIV la importància de la caça d'espècies com el cérvol, el cabirol, la cabra salvatge, el senglar, l'ós i l'onagre, practicada per veïns de la contrada. D'altra banda, a les regions ramaderes del sud de la Meseta era inevitable la presència de bous salvatges o braus que podien ser objecte d'encalç, com succeiria més endavant a la Pampa dels gautxos. L'estepa i el bosc baix de la regió on actuen els golfins també és, doncs, un àmbit cinegètic, i devien combinar aquesta activitat amb els robarios de ramats i arnes; la incorporació dels bandits castellans a les companyies d'almogàvers del rei d'Aragó en 1282 permet suposar que feien servir tècniques de combat semblants.⁶² El fet que alguns almogàvers siguin identificats com a veïns de viles concretes, com ara Tàrrega, Sogorb, o els dos de Lorca que parlaren amb Jaume I a Oriola, no és necessàriament contradictori amb el gènere de vida descrit; que no *estiguen* a ciutat o vila no vol dir que no hi tinguin cap relació. Podien fornir la carn de caça que es venia diàriament a les viles, i potser també pells o cuirs —element força important del seu equipament—, ja que, com assenyala el mateix Desclot, els períodes de saqueig estrictes duraven molt poc de temps («una jornada o dues»); fins i tot hi podien tenir casa i passar-hi una part de l'any. L'almogaveria podia ser també, en la majoria dels casos, una etapa del cicle vital més que no una ocupació perpètua.⁶³

Resulta interessant advertir aquí que la cacera i el comerç de pells són, per a Turner, la punta de llança de la frontera, el primer estadi de la «*common sequence of frontier types*», que aniria seguit per la ramaderia bovina i, finalment, la colonització camperola.⁶⁴ L'heroi-caçador tot vestit de pells que s'endinsa en la salvatgia (*wilderness*, evidentment) i obre la frontera, a l'estil de Daniel Boone

62. Desclot, cap. 79; POWERS, *A Society Organized...*, 21; GARGALLO, *El Concejo de Teruel...*, II, 463-465; Ch. J. BISHKO, «The Peninsular Background of Latin American Cattle Ranching», *Hispanic American Historical Review*, XXXII, 1952, 491-515, especialment 497-499; MELÀ i SÁNCHEZ, «Para el estudio del banditismo...».

63. Desclot, cap. 102; Muntaner, cap. 171. En 1263 el consell, el batle i el justícia d'Alcoi, al regne de València, fixen el preu de la carn de cérvol (diner i mig la lliura), la de «porcus singularem» i la de «porcus muntésinus» (dos diners): J. TORRÓ, *La formació d'un espai...*, 119-120, 136, sobre Folc Serrano, de qui en 1301 se suposa que és a les companyies de Sicília, probablement amb els almogàvers, però els seus pares li deixen en herència la casa on habiten a Alcoi.

64. TURNER, «The Significance of the frontier...», 12, 15, 18; aquest esquema el segueix sovint a les seves monografies, per exemple a «The First Official Frontier of the Massachusetts Bay», dins *The Frontier...*, 43-44, 65. El paper decisiu del tràfic de pells en l'exploració i l'obertura de vies d'expansió colonitzadora ha estat objecte d'una seriosa anàlisi per part d'E. R. WOLF, *Europe and the People Without History*, Berkeley, University of California Press, 1982, 1158-194.

o David Crockett, forma part important del mite americà. Tanmateix, Slotkin observa que aquest tema també ha generat un estereotip negatiu d'individu anti-social i criminal.⁶⁵ El caçador blanc viu fora de la civilització, es barreja amb la salvatgia i en resulta contaminat, però «l'absorció de costums bàrbars» és, en realitat, una apropiació de les tècniques adequades per a sobreviure-hi, sovint copiant-les dels indígenes (la tècnica del dard, per exemple, sembla ser originalment andalusina), que després es transmeten a un context sistèmic radicalment distint, enriquint així la caixa d'eines a disposició dels processos de conquesta.⁶⁶ L'ambigüitat del caçador de la frontera, heroi i criminal, es relaciona directament amb la variable capacitat de control que el sistema d'on procedeix pot exercir sobre les seves activitats. El cas dels gautxos n'és un dels més clars.⁶⁷ Per a Desclot i Muntaner els almogàvers són herois per l'èxit de la seva contribució a empreses exteriors de saqueig i conquesta; Jaume I, tanmateix, no sembla tenir-los gaire consideració, i alguns textos documentals, més pròxims a la realitat quotidiana, els qualifiquen de forma obertament negativa, com a malfactors, males gents i, fins i tot, «fills de la perdició».⁶⁸ Una cosa molt semblant passa amb els testimonis que ens han arribat sobre els filibusters del Carib.

Al capdavant, tot i que la predació autònoma dels almogàvers sol atemptar de forma directa contra els interessos dels senyors de pagesia musulmana —els principals acaparadors dels beneficis de la colonització—, es tracta menys d'un «bandidisme social» que d'una forma de filibusterisme en sentit literal (*free-bootery*): una empresa no institucionalitzada de captura de botí, malgrat que sigui en terra ferma. No ens sorprenem, doncs, si a les descripcions contemporànies dels establiments francesos a les Antilles durant el segle XVII trobem elements que ens resulten extremadament familiars i, alhora, ens ajuden a comprendre millor el fenomen almogàver.⁶⁹

A les illes es considera que hi ha tres tipus de pobladors europeus: els «habitants» o colons pròpiament dits, dedicats normalment a gestionar petites plantacions de tabac; els bucaners, que sobreviuen a les zones no colonitzades fent de caçadors, bé de senglars —la carn fumada (*boucanée*) dels quals venen als vaixells—, bé de braus, dels quals venen les pells; finalment, hi ha els filibusters. Però la dada realment interessant és la de la mobilitat entre els grups:

65. SLOTKIN, *The Fatal Environment...*, 64-68, 86-100, 126-137; vegeu també HINE i FARAGHER, *The American West...*, 133-158.

66. Particularment útil és la reflexió de Th. F. GUCK, *Tecnología, ciencia y cultura en la España Medieval*, Madrid, Alianza, 1992, 140-158.

67. Vegeu R. SLATTA, *Gauchos and the Vanishing Frontier*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1983.

68. LOURIE, «Anatomy of ambivalence...», 19. El menyspreu generalitzat envers la Gran Companyia catalana a Grècia, motivat per l'extracció social de la seva tropa, ha estat destacat per J. FRANCE, *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000-1300*, Londres, UCL, 1999, 75-76.

69. Les observacions que segueixen s'han documentat en els testimonis següents: J.-P. MOREAU (ed.), *Un s'ibustier français dans la mer des Antilles*, París, Payot, 1994; A.-O. EXMELIN (M. LE BRIS, ed.), *Les s'ibustiers du Nouveau Monde. Histoire des s'ibustiers et Boucaniers qui se sont illustrés dans les Indes*, París, Phébus, 1996, i J.-B. LABAT (M. LE BRIS, ed.), *Voyage aux Isles. Chronique aventureuse des Caraïbes, 1693-1705*, París, Phébus, 1993.

un habitant que no pot adquirir una plantació o la perd (per deutes, per falta de recursos, etc.) esdevé filibuster o, més sovint, bucaner. Fer-se bucaner és el pas previ habitual abans de convertir-se en un veritable «*écumeur de mer*». En paraules d'Exmelin: «*les plus célèbres aventuriers se forment chez eux, de manière qu'on peut dire qu'ils font leur apprentissage à la campagne, dans les bois et sur les animaux, pour faire ensuite des coups de maître sur les mers, dans les villes et contre les hommes*». És a l'àmbit caçador-bucaner on es genera l'equipament característic de la filibusteria: indumentària lleugera («*étaient peu vêtus*») i pràctica, acurat aspecte intimidatori, armament i tècniques de combat específiques (els bucaners fan servir mosquets de caça especials de llarg abast, que usats adequadament anul·len els canons de les naus enemigues).⁷⁰ Finalment, un filibuster que fracassa pot tornar a fer de bucaner per a subsistir; si té èxit, si aconsegueix no malbaratar el botí o perdre'l al joc, pot adquirir una bona plantació, alguns esclaus... i convertir-se en respectable colon, cosa que sols aconsegueix un discreta minoria dels aventurers. No hi ha motius per pensar que els cicles de l'almogaveria fossin gaire diferents. D'altra banda, també hi trobem semblances molt suggestives entre l'organització de les expedicions filibusteres i les de les milícies veïnals medievals, com ara l'accés al comandament per part d'aquells que mostren més capacitat, el principi d'una distribució equitativa del botí i, sobretot, el detallat sistema de compensacions i retribucions establert amb prioritat al repartiment, que dóna seguretat als participants en l'expedició i en garanteix la lleialtat.⁷¹

No menys important resulta el fet que la filibusteria és, també, un fenomen cronològicament acotat. Comença, aproximadament, en els anys 1630 arran de la dificultat de les expedicions franceses i angleses d'efectuar entrades al continent per a prendre homes i terres, que és la dinàmica que en aquells mateixos moments caracteritza, per exemple, l'activitat dels *bandeirantes* al Brasil: incursions de saqueig (captura d'indis) que obren espais a la colonització portuguesa, amb un funcionament semblant al de les milícies medievals ibèriques.⁷² Davant el bloqueig, les expedicions franceses i britàniques es reorienten cap a la captura de riquesa ja acumulada pels espanyols. La filibusteria independent, on participen plegats anglesos i francesos, és vista amb forta suspicàcia pels aparells de govern i acaba pròpiament a finals de segle, quan s'aconsegueix domesticar-la, integrant

70. Les cites literals són d'EXMELIN, 84, 98 i 110.

71. Recomane vivament la comparació entre la taula d'indemnitzacions per ferides i les recompenses aplicades al si de les milícies veïnals ibèriques, establerta per POWERS (*A Society Organized...*, 167-180) a partir dels furs locals i les compilacions d'Alfons X, amb el sistema de compensacions vigent entre els filibusters o la *chasse partie* d'una expedició de Morgan segons EXMELIN (90-91, 236-237). A propòsit dels aparents «tretos democràtics» i les «garanties socials» dels principis de distribució del botí, l'editor d'Exmelin (p. 24) creu que foren transmesos per pirates anglosaxons i que es derivaven de les teories radicals dels *dissenters* de la revolució anglesa que degueren abandonar el país. Com veiem, no sembla que calgui recórrer a la recerca d'uns orígens doctrinals concrets per a explicar aquesta mena de pràctiques.

72. Vegeu F. MAURO, *Le Brésil du xvème à la fin du xviiième siècle*, Paris, Soc. d'Éd. d'Enseignement Sup., 1977, 137 i ss.

els aventurers dins d'expedicions dirigides pels estats francès o anglès, juntament amb tropes regulars, per exemple als assalts a Campeche (1686) o Cartagena de Indias (1697). Els filibusters que coneix Jean-Baptiste Labat durant la seva estada a la Martinica, cap al 1700, són ja, més aviat, militars professionals.

També la proliferació de les bandes d'almogàvers durant els anys setanta i vuitanta del segle XIII, especialment al regne de València i a la frontera murciana, havia assolit unes magnituds tals que sens dubte generaven preocupació a la cort reial d'Aragó. L'expedició a Tunis i Sicília del 1282 va permetre cloure la problemàtica persecució dels malfactors començada el 1277, una vegada guanyada la guerra dels Sarraïns. Segons Desclot es despatxaren uns 30.000 almogàvers i golfins reclutats com a mercenaris; un exèrcit del qual sorgiria, vint anys després, la Gran Companyia de Roger de Flor, i amb tota seguretat pels mateixos motius: «sens menjar no poden viure... e a la fin destruiran tota la terra.» Sense abandonar les tècniques de combat pròpies, foren enquadrats en unitats ben estructurades, amb una jerarquia de comandaments semblant a la de les milícies veïnals, encapçalada per adalils i membres de la noblesa, que va mostrar la seva eficàcia a les campanyes de Sicília, Calàbria, Anatòlia, Tràcia, Macedònia i Grècia. La nova almogaveria havia estat domesticada i reconduïda cap a objectius profitosos a l'autoritat a través d'un nou procés d'institucionalització, però ara fora del marc veïnal d'on s'havia esquinçat originalment. No obstant això, és interessant advertir que quan la Gran Companyia comença a funcionar per compte propi (sota l'aixopluc de la bandera papal), actua amb la lògica d'un contingent filibuster: entre 1305 i 1307 fa de la península de Gal·lípoli la seva particular illa de la Tortuga o Jamaica des d'on llança expedicions destinades a capturar botí, traslladant-se després a noves zones d'acció fins que la conquesta d'Atenes el 1311 li permet fundar una legalitat sobre bases tributàries estables.⁷³

El reclutament massiu de 1282 no va fer desaparèixer totalment els almogàvers del regne de València i d'altres zones de la península, però les dimensions del fenomen es mantindrien, a partir de finals de segle, en nivells més discrets. Els golfins castellans de l'època de Sanç IV (1284-1295) s'esmenten com a mercenaris, normalment a sou de bàndols nobiliaris, extingint-se pràcticament cap al 1300.⁷⁴ Els almogàvers romanen sobretot a la frontera castellana amb Granada i al regne de Múrcia, una part del qual, la governació d'Oriola, s'incorporarà al regne de València a partir de 1296. Aquí trobem una almogaveria certament domesticada, vinculada a les viles i a l'organització defensiva del territori. No obstant això,

73. Desclot, cap. 79; Muntaner, caps. 199-241. Fins i tot, segons Muntaner (cap. 219), es va arribar a considerar prendre com a base l'illa de Lesbos «Metolí qui és bona illa e profitosa», per tal de començar una guerra de pirateria contra l'emperador de Constantinoble. Sobre la Gran Companyia, vegeu R. I. BURNS, «The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311», *Speculum* XXIX, 1954, 751-771; D. JACOBY, «La 'Compagnie Catalane' et l'État Catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire», *Journal des Savants*, 1966, 78-103; A. E. LAIOU, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Harvard UP, 1972, 128-242; K. M. SETTON, *Los catalanes en Grecia*, Barcelona, Aymà, 1975; P. LOCK, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, Londres, Longman, 1995, 104-127.

74. MELA i SÁNCHEZ, «Para el estudio del bandidismo...», 200-201.

la condició d'almogàver manté una ambigüitat derivada d'aspectes criminals o, si més no, antisocials, actuant com una reserva sota control que fornía tropa mercenària per al rei, la noblesa o les viles, a més de serveis de vigilància, talaia, escolta i correu.⁷⁵ La utilització dels malfactors com a força militar eventual no era cap novetat: des de finals del segle XII el rei de França feia servir als seus exèrcits criminals com els *cotereaux*, *routiers* —aragonesos i bascs en molts casos— i *ribauds*; però potser sí que ho era l'estabilitat i l'organització particular que caracteritzen l'almogaveria.⁷⁶ A Castella, la permanència del veïnatge amb l'emirat de Granada ofería altres vies d'integració als criminals, especialment els anomenats privilegis d'*homicianos* que foren introduïts el 1310 i tingueren una difusió extraordinària; permetien als proscrits convertir-se en colons-guerrers mitjançant la remissió dels delictes, una pràctica que ja s'havia fet servir com a eina d'atracció de pobladors als més antics furs locals de Castella i Aragó.⁷⁷

A l'hora d'explicar les causes dels assalts i saquejos a les aljames valencianes de 1276, protagonitzats per bandes de malfactors que, segons el testimoni de Desclot, cal relacionar amb l'eclosió de l'almogaveria, R. I. Burns considera com a factor la «psicologia de la frontera, amb la seva agressivitat arrogant» motivada perquè «hi havia un munt d'oportunitats de millorar la condició social». Tanmateix, «el desig del guany o la irritació causada pels privilegis dels moros difícilment pogueren servir d'impuls a uns amotinaments tan generalitzats, perquè en aquell precís moment al nou regne hi havia tantes cases i terres bones que la gent no sabia què fer-ne».⁷⁸ En altres llocs he tractat de demostrar que aquesta apreciació és incorrecta: al regne de València hi ha un procés incontestable d'acumulació de terres que indubtablement arriba a bloquejar el procés de colonització en els anys 1270 i genera una frustració clara entre immigrants sense heretats i sectors de la pagesia cristiana que dirigeixen la seva violència contra les aljames i els musulmans que treballen les terres dels cavallers. La sublevació de 1276 no pot entendre's fora d'aquest context precís, ben palès als testimonis documentals de l'època.⁷⁹

Un dels llocs barrejats al sud del regne de València en 1276, al començament de la guerra, fou l'alqueria de Vilallonga. Hi participaren uns individus anomenats

75. M. T. FERRER MALLOL, *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona, CSIC, 1990, 237-284.

76. FRANCE, *Western Warfare...*, 70-74; una descripció dels ribalds a Desclot, cap. 137. Sobre la integració del bandidisme al sistema polític, vegeu HOBBSAWM, *Bandidos*, 115-117. SLOTKIN, *The Fatal Environment...*, 132-137 ha fet notar com es fa de borrosa a la frontera la distinció entre malfactors i defensors de la llei.

77. M. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, «Frontier and Settlement in the Kingdom of Castile (1085-1350)», dins BARTLETT i MACKAY (eds.), *Medieval Frontier Societies*, 49-74: «in many frontier towns the only inhabitants were groups of 'homicianos' or delinquents...» (72-73); J. M. LACARRA, «Les Villes-frontières dans l'Espagne des XIe et XIIe siècles», *Le Moyen Age* 69, 1963, 205-222.

78. BURNS, «Social Riots...», 399.

79. J. TORRÓ, «L'assalt a la terra. Qüestions sobre l'abast de la colonització feudal al regne de València (1233-1304)», dins Ph. SÉNAC (comp.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, 317-338; també, *ib.*, *El naixement d'una colònia...*, 111-128.

Guillem de Belcaire, Pero Pérez, un tal Rodrigo, amb altres companys o socis, i capturaren cinc moros els quals embarcaren a Oliva per vendre'ls a Eivissa. Alguns dies més tard, estant a Dénia els tres presonatges esmentats, els arribà la notícia que el cap del grup de saquejadors havia estat proscrit (*bandejat*), la qual cosa els va provocar molta por, ja que certament podien acabar penjats. Per això decidiren fugir i unir-se a les forces del *qà'id* rebel Muhammad de Finestrat, amb qui estigueren durant tres setmanes. Després foren acollits per l'aljama sublevada de Pego; juntament amb una vintena dels musulmans d'aquest lloc es dirigiren per les serres vers el castell de Biar, controlat també pels rebels, i participaren, al terme de Penàguila, en la captura de quinze colons cristians i en la mort d'uns altres dos. Més tard, quan ja havien retornat a Pego, Guillem Belcaire llaurava un dia la terra amb una egua i va decidir deixar-ho córrer. Va escapolir-se per les terres pantanoses de la marjal que tanca la vall de Pego i se n'anà a la vila cristiana de Gandia; s'hi va llogar com a peó al castell de Palma per set mesos i després al de Planes sis mesos més. Finalment, va ser descobert i empresonat.⁸⁰

No sembla difícil reconèixer en la «carrera» de Guillem de Belcaire, Pero Pérez, Rodrigo i els altres companys la d'uns veritables «fills de la perdició»; homes sense patrimoni i sense millor opció que llogar-se com a soldats quan poden, que no dubten a dedicar-se a la caça d'esclaus a llocs prohibits, que no mostren gaire escrúpols —quan no hi ha millor alternativa— al fet d'unir-se als enemics musulmans, atacar els cristians i, fins i tot en un cas extrem, treballar les terres de les aljames. Una vegada situats a l'exterior del sistema social aquestes transgressions cobren sentit. La situació dels homes abocats a l'almogaveria després de finir les conquestes, especialment a partir del anys 1270, pot qualificar-se de «desesperació», no tant possiblement en el sentit actual del terme, com en el context del camp semàntic medieval que l'associa al pecat i al crim, juntament amb suïcides, homicides i apòstates.⁸¹ «*Como hombres desesperados*» lluitaren els almogàvers a la batalla de Képhisos (1311), segons la crònica del gran mestre hospitaler Fernández de Heredia, perquè sabien que guanyar era l'única opció; com a «*perdicionis filios*» es comporten, encara en 1399, els «*almugavers vulgariter nominatos*» que als confins dels regnes de València i Castella guerregen entre si i fan captius que venen després als musulmans de l'emirat de Granada, exposant-se al més dur dels càstigs.⁸² El cas dels golfins

80. La confessió de Guillem de Belcaire davant la cort de Cocentaina pot veure's a J. J. PONSODA, *El català i l'aragonès en els inicis del regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*, Alcoi, Marfil, 1996, 146.

81. A. MORIN, «Suicidas, apóstatas y asesinos. La desesperación en la *Séptima Partida* de Alfonso el Sabio», *Hispania* 207, 2001, 179-220. En el castellà medieval, com observa Morin (p. 182) «el estado de desesperación constituye por sí mismo una falta, más allá de su concreción», i aquest sentit s'ha transmès, a través de Mèxic, al mot *desperado* de l'anglès dels EUA. La desesperació com a falta d'opcions i el seu paper en l'inici de les carreres dels bandolers ha estat analitzada per HOBBSAWM, *Bandidos*, 32-57.

82. Sobre Képhisos, vegeu K. DEVRIES, *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century*, Woodbridge, The Boydell Press, 1996, 58-65. El document de 1399 ha estat publicat per M. T. FERRER MALLOL, *La frontera amb l'Islam en el segle xv. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, CSIC, 1988, 429-430.

representa la manifestació castellana del fenomen. Desclot diu que la major part són homes *de paratge* perquè ha de tractar-se d'antics membres de la cavalleria *villana* —no cavallers de llinatge— que hi havia proliferat i viscut del botí durant la gran època de les milícies veïnals. Ara, però, «no han rendes o han degastat o jugat ço que han, o per alguna mala feta han a fugir de llur terra», seguint el cicle característic de la filibusteria.⁸³

III. Conclusió: com evitar el parany

Al llarg d'aquestes pàgines he tractat de mostrar, en primer lloc, que la visió historiogràfica de la frontera es troba totalment condicionada per les nocions d'erm salvatge i de terra de promissió (plena d'oportunitats per aquells que saben aprofitar-les, el que també s'anomena «fluïdesa social»); unes nocions fortament arrelades als orígens del pensament occidental, que permeten ocultar els mecanismes reals de l'expansió (annexió de territoris, eliminació de poblacions, explotació insostenible dels recursos naturals, esclavatge, formes artificials de control del treball...) i que actualment acompleixen una clara funció ideològica legitimadora de l'ordre social a escala mundial. He suggerit, en segon lloc, que l'anàlisi de la frontera no pot ser una altra cosa que l'anàlisi del botí, i molt especialment el que consisteix en terra i homes. Com s'obté, com es liquida, com es gestiona.

Començàvem parlant de les estampes poderoses de salvatge i llibertat. Ara m'agradaria evocar una imatge alternativa, no menys carregada de força. Podria ser una plaça castellana de finals del segle XII on es reuneixen les preses d'una expedició de saqueig que acaba de finir: bestiar agrupat en un corral improvisat, robes escampades, armes, objectes de metall fi, tot ben visible. Els *quadrilleros* inventarien acuradament cada cosa sota una estricta supervisió; després es procedeix a l'encant públic i el botí es converteix en valor expressat en moneda. Una vegada efectuada la conversió se satisfan primer els estipendis i les compensacions; d'allò que resta es paga el quint reial, i finalment es reparteixen les quotes. Tota la seqüència està ordenada, aparentment, fins al més mínim detall.⁸⁴

L'escenari podria ser, també, la *madina* de Mallorca, gener de 1230, on acaben d'entrar els catalans. Els bisbes i els nobles principals demanen al rei que es faci encant de les persones («dels moros») i dels objectes («la roba»), però el monarca creu que és prioritari continuar la guerra per aprofitar l'avantatge produït per la fugida i dispersió dels andalusins; demana que el botí en brut siga partit

83. Desclot, cap. 79. Cal tenir en compte que la «caballería villana» ha estat presentada sovint, especialment des de Sánchez-Albornoz, com una prova de les possibilitats de promoció social que ofereix la frontera de Castella, malgrat no haver-se assimilat mai a la de llinatge: vegeu, per exemple, GONZÁLEZ JIMÉNEZ, «Frontier and Settlement...», 63 i 68. Sobre el joc com a causa de pèrdua dels béns d'un almogàver de la Gran Companyia, vegeu Muntaner, cap. 221.

84. POWERS, *A Society Organized...*, 164-180.

per quadrilles, atès que l'operació serà més ràpida —podrà cloure's en uns vuit dies— i després podran marxar «sobre els sarraïns de fora». Nobles i eclesiàstics s'hi neguen. «Volien l'encant de tot en tot», perquè mitjançant les operacions d'inventari, avaluació i licitació poden enganyar la resta de la host i emportar-se la millor part, «car ne sabien més que els de la host», és a dir, tenien capacitat de manipular el procés. El rei diu que «aquest encant no serà encant, que engan serà», i que els sarraïns guanyaran temps per a enfortir-se, però ells contesten «que açò valia pus». El rei no té autoritat per a imposar el seu criteri. L'encant dura de Carnestoltes a Pasqua, cadascú en compra una part, però després no es reparteixen com cal les quotes personals i la tropa, indignada, comença a barrejar algunes cases dels més poderosos, de manera que el rei ha de fer servir amenaces greus per a parar l'avalot (*ne farem tants penjar per les carreres que la vila pudirà*) i, sobretot, prometre que se'ls lliuraria la part del botí: *volré jo e els rics homes qui aquí són que us sia dada vostra part, també de l'haver com de les terres*.⁸⁵ Més dubtós, però, és que finalment se'ls donés la part «justa».

La liquidació del botí —objectes, bestiar, indígenes— a través de l'encant o d'altres procediments —com la venda simple, l'empenyorament o el joc— és un procés complex i manipulable de transformació en riquesa. I és, sobretot, un procés necessari per a introduir un ordre monetari: el sistema de mesures, equivalències i comptes que dona consistència a les conquestes, tal i com ha advertit Miquel Barceló.⁸⁶ Qui el controla sempre hi surt guanyant, i molt. Serveix per a retribuir aquells que més hi han aportat, així com per a saldar comptes i deutes. No hi ha, doncs, en rigor, cap *tabula rasa* d'igualtat d'oportunitats. Ben pocs arriben a la frontera sense llasts per alleugerir-se'n, i menys encara compten amb un equipament militar que els permeta aspirar en condicions raonables als estipendis i recompenses especials. Quan l'expedició finalitza en conquesta, la terra es converteix en el botí fonamental i, una vegada repartida formalment, tampoc escapa a la liquidació mitjançant la venda gairebé immediata del lot —normalment a baix preu—, malgrat el problema que açò representa per a crear una pagesia colonial arrelada.⁸⁷

Recentment Enric Guinot ha mostrat molt bé com les terres repartides en 1239 a l'alqueria de Montcada (València) entre els membres de les milícies de Calatayud («centum confratres») foren alienades durant els sis anys següents; que aquest mercat immobiliari responia a una liquidació de botí per part d'uns beneficiats que no semblen necessitar els heretaments en si; i que el procés va permetre finalment la implantació de la senyoria de l'orde del Temple sobre el territori de l'alqueria en 1246.⁸⁸ Potser els confreres de Calatayud eren homes amb

85. *Llibre dels feits*, caps. 89-91.

86. Vegeu, especialment, M. BARCELÓ, «Mantenimiento y oro'. Cómo hacer de indios moneda», *Gaceta Numismática* 141, 2001, 7-15: «el botín existe si es medido».

87. Sobre el regne de València, TORRO, *El naixement d'una colònia...*, 136-138.

88. E. GUINOT, «El desplaçament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)», paper presentat al col·loqui *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català* (Barcelona, 7-8 febrer 2001), en premsa.

patrimoni que podien pagar-se i mantenir un equipament militar: no els interessaven tant les heretats que els tocaven a València com el seu valor. Per a colonitzar en calien d'altres: per això Jaume I va evitar convocar les milícies contra al-Azraq el 1248, i sols va dirigir la crida als interessats a obtenir heretats al nou regne.

Al capdavant, la liquidació del botí es resol indefectiblement en una acumulació d'intensitat variable però sempre prou forta com per a generar efectes molt perceptibles de desposseïció i frustració entre la pagesia que participa a les conquestes. El banditatge i la filibusteria, com l'almogaveria, fan la seva presa del botí prèviament acumulat i transformat en riquesa. Això sí, repartida en brut. Potser són el símptoma més clar que la frontera no és allò que es pretén que fou.